

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/21974> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Hermans, Dagobert Bernardus Maria

Title: Middeleeuwse woontorens in Nederland : de bouwhistorische benadering van een kasteelvorm

Issue Date: 2013-10-17

Hoofdstuk 2

De stand van het onderzoek van de solitaire toren en het begrip 'woontoren' in Noordwest Europa

Inleiding

De solitaire toren staat in Nederland zoals gezegd over het algemeen bekend als 'woontoren'. De vraag is of het wel zo duidelijk is wat met het begrip 'woontoren' wordt bedoeld.¹ In dit hoofdstuk worden de begrippen 'woontoren' en 'solitaire toren' beschreven aan de hand van literatuur uit Nederland en de ons omringende landen. Onderzocht wordt in hoeverre de ideeën in Nederland over de begrippen 'woontoren' en 'solitaire toren' overeenkomen en in hoeverre deze ideeën stroken met die in het buitenland. Het onderzoek beperkt zich niet tot specifieke literatuur over woontorens, maar richt zich, als deze niet bestaat, ook op algemene werken over kastelen.

Pogingen tot een serieuze wetenschappelijk verantwoorde beschrijving van kastelen - en eventueel woontorens - dateren op zijn vroegst uit de 19de eeuw, maar zijn dan nog schaars. Over het algemeen betreft het dan overzichtswerken over militaire architectuur waar kastelen dan toe gerekend worden. Pas in de tweede helft van de 20ste eeuw verschijnen er steeds meer studies over kastelen.

De studies zijn onder te verdelen in generale overzichtswerken, monografische studies en studies naar specifieke aspecten. Het karakter van woontorens verschilt per land en regio en dientengevolge verschilt ook de beschouwingwijze per land en regio.

2.1 Het onderzoek naar kastelen in Nederland: stand van zaken

Het kastelenonderzoek in Nederland heeft zich in de laatste eeuw grotendeels beperkt tot objectgericht onderzoek. Binnen dit objectgericht onderzoek is er dan ook nog sprake van onderzoek binnen één discipline en niet van multidisciplinair onderzoek. Dit laatste is al aan de orde gesteld door prof.dr. H.L. Janssen in zijn inaugurele reden uit 1992, maar het multidisciplinair onderzoek is niet of nauwelijks van de grond gekomen.² De stand van het huidige kastelenonderzoek in Nederland is door Janssen in 2008 nog eens op een rijtje gezet.³ Ook in deze publicatie is gewezen op het gebrek aan multidisciplinair onderzoek.

Los van het ontbreken van een multidisciplinair onderzoek ontbreekt ook een synthetiserende studie naar een bepaald type of een groep gelijkvormige kastelen. Prof.dr. J.G.N. Renaud heeft in 1953 een beknopt artikel gepubliceerd over woontorens, maar heeft verder geen publicaties gewijd aan een overzicht over het Nederlandse kasteel of aan een indeling in types kastelen.⁴ In zijn *'Variaties op het thema kasteel'* noemt hij weliswaar verschillende 'kasteelvormen', maar verder dan dat gaat hij niet.⁵ Ter Kuile heeft in zijn publicatie 'Kastelen' een beknopte indeling gemaakt, maar baseerde zich daarbij op gegevens van Renaud.⁶ Hij heeft zich sterk gericht op de vorm zonder daarbij bijvoorbeeld de chronologie te betrekken. Van een onderbouwde typologische indeling is dan ook geen sprake. De eerste die een typologische indeling heeft gemaakt is Van Reyden.⁷ Bij hem lag de nadruk sterk op het kasteel als 'krijgsvormig verschijnsel' en op basis daarvan heeft hij zijn indeling in verschijningsvorm gemaakt. Van Reyden heeft echter wel de chronologie in zijn indeling betrokken, maar heeft die met name bij zijn 'vroeg burchten' niet echt kritisch toegepast. Ook heeft hij bij deze groep 'rijp en groen' onder één noemer gebracht en heeft zodoende de Schierstins bij Veenwouden, een eenvoudige woontoren, tot dezelfde groep kastelen gerekend als bijvoorbeeld het Valkhof of het

---

¹ Temminck Groll schreef in 1963 over het begrip woontoren: *'Over het algemeen is het wel duidelijk, wat er met deze uitdrukking wordt bedoeld. Toch blijkt het niet zo eenvoudig te zijn om werkelijk exact te omschrijven, welke gebouwen nu daaronder moeten worden verstaan. Het is niet voldoende, te stellen, dat het hier om de huizen gaat, waarvan de verticale maten de horizontale overtreffen'*. Temminck Groll 1963, 11.

² Janssen 1992.

³ Janssen 2008.

⁴ Renaud 1953.

⁵ Renaud 1966b, 22-23. In een brief aan Rob Gruben schrijft hij over de typologie: *'De middeleeuwse bouwer had kennelijk weinig behoefte aan een vaststaande typologie'*. Zie: Gruben, Wielinga en Saan 2008, 81.

⁶ Ter Kuile 1954 en Gruben, Wielinga en Saan 2008, 90.

⁷ Van Reijen 1979.

kasteel Valkenburg, puur op grond van feit dat zij op een verhoging lagen.⁸ Bij de Schierstins was dat echter een lage kunstmatige heuvel, bij de andere kastelen een natuurlijke verhoging in het landschap. Daarnaast is een keizerlijke palts als het Valkhof van een heel andere orde dan een eenvoudige woontoren van een Friese hoofdeling.

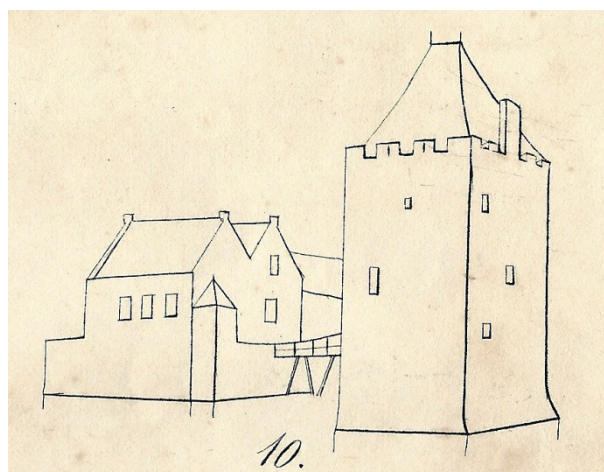
Een breed georiënteerde typologie is van de hand van Janssen in '1000 jaar kastelen in Nederland'.⁹ Janssen is daarbij uitgegaan van kastelen die als nieuw concept zijn gebouwd, waarvan de typerende vorm dus in één keer in de eerste fase is ontstaan.¹⁰ Hij heeft kastelen ingedeeld in types door niet alleen te kijken naar vormverwantschap, maar ook naar de chronologie en naar de sociale positie van de opdrachtgevers. Dat laatste heeft hij in het bijzonder toegepast wanneer er niet sprake was van een eenduidig bouwkundig type, zoals bij de vroege residenties en de mottekastelen. Zijn studie is deels gebaseerd op literatuuronderzoek en deels op onderzoek van afzonderlijke objecten. Een diepgaand onderzoek naar de verschillende types ontbreekt, maar dat was ook niet het doel van de publicatie. Janssen heeft een overzicht gegeven van het kasteel in Nederland. De publicatie laat echter wel zien dat opdrachtgevers in een bepaalde sociale positie wel degelijk een voorkeur konden hebben voor een vorm – een 'type' – kasteel. Daarmee heeft Janssen de deur geopend voor typologische studies. Recent is daardoor een voorzichtige verschuiving waarneembaar van objectgerichte naar meer typologische studies op het gebied van kastelen, zoals naar mottekastelen, ronde en veelhoekige kastelen en woontorens.

2.2 Het begrip woontoren in de Nederlandse literatuur

Van Eyck van Zuylichem is in 1855 één van de eersten in Nederland die aandacht besteedt aan woontorens zonder deze als zodanig te benoemen.¹¹ Zijn beschrijving en analyse van de woontorens zijn nog steeds actueel, hij geeft zelfs een gemiddelde maat en hoogte. Dat hij bij de voorbeelden Poelwijk bij Gendt noemt, dat geen woontoren maar een poorttoren is, zij hem vergeven, de toren oogt immers als een woontoren omdat de poortdoorgang is dichtgemetseld. Eyck van Zuylichem dateert de torens in de 12de en 13de eeuw. Dat hij zich met die 12de eeuw vergist komt omdat hij zich baseert op een beschrijving van de stins 'Aed Lewerd' te Leeuwarden, die volgens een gevelsteen in het huis op de vermoedelijke plek van de verdwenen stins zou dateren uit 1171, alhoewel de meningen daarover uiteenlopen.¹²

Degene die vermoedelijk wel als eerste het begrip of althans het woord 'woontoren' gebruikt is Berden.¹³ Hij schrijft echter over een 'donjon-type, afkomstig van de Noormannen', dat volgens hem in Nederland na 1200 niet meer wordt toegepast. Het bestond volgens hem dan ook uit een 'grote woontoren, de Donjon', omringd door een 'verdedigbare omsluiting'.¹⁴ Verder gaat hij niet in op de woontoren.

Van Nispen tot Sevenaer duidt in zijn boek *Nederlandsche kasteelen* in navolging van Eyck van

Figuur 1 Tekening van de Lunenburg door F.N.M. Eyck van Zuylichem. Bron: Eyck van Zuylichem 1855, plaat II

⁸ Van Reyen 1979, 51.

⁹ Janssen m.m.v. Hermans 1996. Een eerdere, kortere, Engelstalige versie is Janssen 1990.

¹⁰ Dit is in Janssen 2008 nader toegelicht.

¹¹ Eyck van Zuylichem 1855, 23-24.

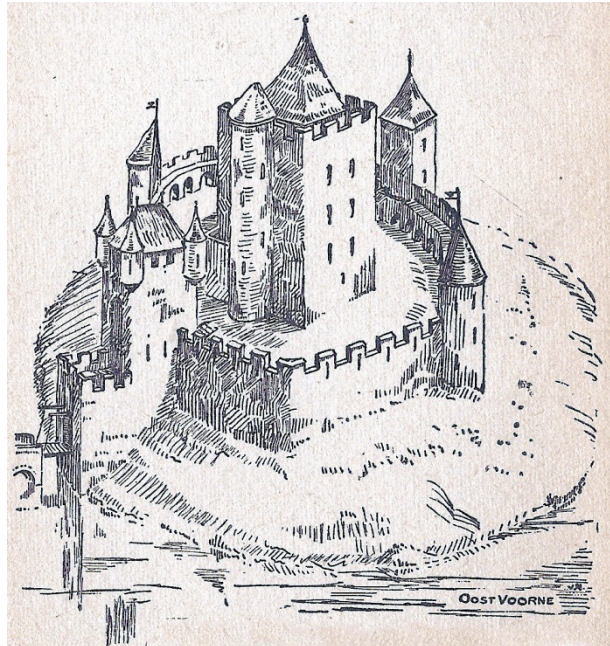
¹² Volgens Noomen lijkt er zelfs geen relatie met een stins ter plaatse. Noomen 2009b, 196.

¹³ Berden 1901, 24.

¹⁴ Berden 1901, 24.

Zuylichem de toren aan als kasteeltype.¹⁵ Ook hij spreekt echter nadrukkelijk niet over woontoren. De bouw van de torens nam volgens hem een aanvang in de na-karolingische tijd als verdediging tegen de aanvallen van de Noormannen. Het type van de vroege toren was volgens hem in de tijd van de Noormannen vermoedelijk nog bekend als een erfenis van de Romeinen, die forten bouwden in de vorm van een toren.¹⁶ Van Nispen citeert daarbij - de inmiddels achterhaalde theorie van - Schuchhardt: *'der Wohnturm ist ein uraltes Stück der Mittelmeerkultur, ja er ist eigentlich der Vater des ganzen Burgenwesens in der Welt'*.¹⁷ De torens van de Romeinen gaan volgens Van Nispen weer terug op de Grieken, die vierkante wachttorens kenden van circa 10x10 meter. De Romeinse torens, volgens Van Nispen 'blokhuizen' die 'burgus' werden genoemd, konden een omvang tot 30x30 meter hebben. Aanvankelijk waren zij van hout, later werden zij in steen opgetrokken. In Nederland stonden zij volgens hem op een kunstmatig opgeworpen heuvel omgeven door een ringgracht.

Van Nispen onderscheidt bij de latere Nederlandse torens houten en stenen torens. Bij de houten torens wordt alleen Eerde genoemd. Daaraan kan worden toegevoegd de door hem elders in de tekst genoemde houten toren te Waardenburg.¹⁸ Beide kastelen zijn misschien ontstaan uit een woontoren, maar tastbare bewijzen daarvoor zijn nooit gevonden. Voor de stenen woontorens geeft Van Nispen een algemene beschrijving: zij hebben doorgaans een rechthoekige plattegrond van circa 12 x 10 meter met een muurdikte tussen de 1,5 en 2,5 meter.¹⁹ Trappen zijn in de dikte van de muur uitgespaard, later ook uitgebouwd. De onderste bouwlaag is overwelfd en heeft geen verbinding met de erboven gelegen bouwlaag, die slechts met een ladder van buiten af te bereiken is. Van Nispen lijkt hiermee erg te leunen op de tekst van Eyck van Zuylichem.

Figuur 2 Reconstructie van de burcht te Oostvoorne door E.O.M. van Nispen tot Sevenaer, door zowel Van Nispen als Renaud ten onrechte gezien als een woontoren. Bron: Van Nispen tot Sevenaer 1946, 6

De eerste die in Nederland een aparte publicatie aan woontorens heeft gewijd is Renaud.²⁰

Renaud noemt in zijn inleiding wel de torens van Egyptenaren en Romeinen, maar legt in eerste instantie niet direct een relatie met de latere woontorens. Wel stelt hij dat de woontoren - donjon - een oeroude vorm van versterkt huis is en hij citeert daarbij Tuulse die erop wijst dat de donjon hét symbool zou kunnen zijn voor het kasteel in het algemeen.²¹ In zijn publicatie stelt Renaud de woontoren dus gelijk aan de donjon. Vermoedelijk volgt Renaud Tuulse ook als hij stelt *'de woontoren staat aan de aanvang van de ontwikkeling, maar begeleidt overigens alle*

¹⁵ Van Nispen tot Sevenaer 1946, 43-67.

¹⁶ Van Nispen tot Sevenaer 1946, 46.

¹⁷ Van Nispen tot Sevenaer 1946, 46, citaat uit Schuchhardt 1931, 155. Zie voor kritiek op de theorie van Schuchhardt Albrecht 1995, 37.

¹⁸ Van Nispen tot Sevenaer 1946, 51. Het is overigens niet zeker of deze houten sterkte heeft bestaan. Tot op heden zijn er geen sporen van gevonden, ook niet tijdens het archeologisch onderzoek in de jaren zestig, uitgevoerd door prof.dr J.G.N. Renaud, noch tijdens het aanvullend onderzoek in de jaren negentig van de 20ste eeuw. Zie hiervoor Jas en Viersen 2009, 23.

¹⁹ Van Nispen tot Sevenaer 1946, 56.

²⁰ Renaud 1953a, 49-54.

²¹ Door Renaud niet geannoteerd, vermoedelijk citeert hij Tuulse 1958.

ontwikkelingsfasen van het kasteel'.²²

Renaud geeft in zijn artikel geen expliciete definitie van het begrip woontoren, maar uit de tekst valt op te maken dat het gaat om 'enkele' torens, die, zoals gezegd, worden beschouwd als de oeroude vorm van het versterkte huis en die mogelijk teruggaan tot de Egyptenaren. Niet duidelijk wordt of het gaat om een toren, die daadwerkelijk voor bewoning bedoeld is, of dat het een vluchttoren betreft, bedoeld om in tijden van gevaar te worden betrokken. De lijn die Renaud in zijn verhaal volgt is deze: de torens staan eerst op maaiveldniveau, worden dan op een motte gebouwd, waarbij de mogelijkheid bestaat dat de bewoners in rustige tijden op de voorburch woonden. Wanneer de motte niet meer voldoet worden ze op een omgracht eiland gebouwd. Daarna worden ze opgenomen in een groter complex, waarbij ze meestal naast de ingang komen te liggen. Het is dan niet meer duidelijk of de toren als onderdeel van een groter kasteel in één bouwfase is ontstaan, of dat hij in een complex is opgenomen. De toren heeft dan tot doel het beschermen van de ingang. Vervolgens wordt de toren gebruikt om zelf als poort te functioneren, maar Renaud betwijfelt of hier, gezien de minieme woonruimte, nog wel van woontoren gesproken kan worden. *'Als maatstaf voor de beoordeling zou men de plaats van poort en brug met recht kunnen gebruiken; de toegang tot de burch naast de donjon laat het karakter van deze als verblijfplaats en laatste toevluchtsoord van de burchtheer vrijwel onaangetast*'.²³

Wat opvalt in het betoog van Renaud is dat hij geen onderscheid maakt tussen een woontoren op maaiveldniveau of op een motte. Met andere woorden: hij maakt hier geen typologisch verschil tussen een woontoren en een mottekasteel, een verschil dat Janssen wel maakt.²⁴ Ook lijkt Renaud de woontoren niet expliciet als solitaire toren te zien. Uit het artikel lijkt op te maken dat Renaud het begrip woontoren destijds nog even breed zag als bijvoorbeeld de Duitsers: een toren als onderdeel van een kasteel die als zelfstandig element bewoonbaar is.

Ter Kuile wijdt in zijn boek *Kastelen* een apart hoofdstuk aan de *'alleenstaande woon- en verdedigingsstorens*'.²⁵ Volgens Ter Kuile is het aannemelijk dat het allereenvoudigste kasteel al in zeer vroeger tijd heeft bestaan uit *'weinig meer dan een sterk torenvormig woonhuis, alleenstaande op een eiland*', direct oprijzend uit de gracht of bovenop een heuvel. In tegenstelling tot Van Nispen en in mindere mate Renaud acht Ter Kuile het hoogst twijfelachtig dat de torens teruggaan op de Romeinen, gelet op het gemis aan continuïteit van de Romeinse 'bevestigingsvormen' in de vroege middeleeuwen.

Ter Kuile noemt in één adem Kessel en Didam en de torens aan de Langbroekerwetering zonder daarbij onderscheid te maken tussen bijvoorbeeld de bouwdatum of bouwheren van deze torens, iets wat Janssen en Van Reijen wel doen. Eén van de voorbeelden die Ter Kuile ook noemt is Starrenburg bij Rotterdam, een rechthoekig huis met *'midden-scheidingsmuur op de wijze van Engelse en Franse donjons*'. Janssen baseert zijn verschil tussen woon- en zaaltorens juist op het al dan niet aanwezig zijn van een scheidingsmuur in de toren.²⁶ Ik neem dit verschil in deze studie over.²⁷ Starrenburg zou daarom gezien moeten worden als een zaaltoren, maar of het hier inderdaad gaat om een scheidingsmuur of een buitengevel is nog niet duidelijk.²⁸

Van Reijen geeft in zijn overzichtswerk over middeleeuwse kastelen in Nederland een definitie van een woontoren.²⁹ Volgens hem was *'gedurende een periode van meer dan drie eeuwen ... het*

²² Renaud 1966b, 23.

²³ Renaud 1953, 53.

²⁴ Janssen m.m.v. Hermans 1996.

²⁵ Ter Kuile 1954, blz. 29-31.

²⁶ Janssen m.m.v. Hermans 1996, 89.

²⁷ De voorvoegsels 'woon' en 'zaal' hebben met woontoren of zaaltoren geen enkele relatie en zijn bovendien onderling inwisselbaar.

²⁸ Zie hiervoor ook mijn interpretatie in de catalogus Mogelijke woontorens.

²⁹ Van Reijen 1979, 116.

“kasteel” van de edelman, die niet over een ruime beurs beschikte, de eenvoudige woontoren’. De meest voorkomende vorm van woontorens was volgens hem de eenvoudige vierkante of rechthoekige. In tegenstelling tot de vroege torens (dus niet de woontorens), bijvoorbeeld Oostvoorne, waarvan de muren gewoonlijk vrij dik waren, 2 tot 3 meter, hadden de woontorens volgens Van Reijen muren die zelden zwaarder waren dan 1,50 meter. Als deze dikte overschreden werd, dan betekende dat volgens hem meestal dat er ruimte gemaakt was voor een trap in de muur.³⁰ De woontorens uit de dertiende eeuw, die misschien een soort overgangsstadium vertegenwoordigden, hadden echter volgens hem ook behoorlijk zware muren. Soms werd er meer dan één kamer per verdieping gevonden aldus Van Reijen.

Van Reijen maakt dus onderscheid tussen vroege torens en de woontorens, iets wat Janssen ook doet. Ook merkt hij terecht de dikkere muren op van de vroege torens. Of dat inderdaad te maken heeft met een overgang van vroege naar latere torens is niet te zeggen, maar aannemelijk. Zie hiervoor ook hoofdstuk 5.

Auteurs die de woontoren zijdelings noemen zijn onder meer Zantkuyl³¹, Fockema Andreae³² en Meischke. Zij introduceren de woontoren zonder definitie alsof dat bij de lezer als genoegzaam bekend mag worden verondersteld. Zantkuyl, die zich baseert op Meischke, rekent tot de woontorens ook de ronde tufstenen toren van het huis Bergh.

De archeoloog C. Hoek heeft in de jaren zestig van de 20ste eeuw nogal wat kastelen, waaronder woontorens, opgegraven rond Rotterdam. Ook hij geeft geen definitie van een woontoren en veronderstelt het begrip als bekend. Hij maakt in tegenstelling tot Renaud wel een verschil tussen mottekastelen en woontorens, want hij spreekt over de *‘eigenaren van de nog aanwezige mottes en van de eenvoudige woontorens’*³³. Hoewel Hoek wel een overzicht heeft gegeven van de ontwikkeling van de kastelenbouw als opmaat tot zijn beschrijving van de kastelen rondom Rotterdam kan het niet worden gezien als een beschouwing over de typologie.³⁴

Hoewel Van Reijen en in mindere mate ook Ter Kuile de kastelen hebben ingedeeld naar vorm is het Janssen die voor het eerst de kastelen heeft ingedeeld naar type.³⁵ Hij heeft zich daarbij niet alleen gebaseerd op de vorm, maar ook op de bouwdatum en de opdrachtgever. Hij onderscheidt dan twee soorten torens: de vroege residenties, gebouwd door de eerste generatie van feodale machthebbers, die in sociaal opzicht de gelijken waren van bijvoorbeeld de graven van Gelre of Holland en woontorens, gebouwd door de lage adel of sociaal daaraan verwante groeperingen als ministerialen.³⁶ Deze scheiding is ook in dit onderzoek gemaakt, zie hiervoor hoofdstuk 5 en 6.

Conclusie

Uit het voorstaande blijkt dat er tot aan de publicatie van Janssen weliswaar over woontorens is gepubliceerd, maar dat daarbij meestal alleen naar het gebouw is gekeken. Een onderscheid zoals Janssen dat heeft gemaakt tussen vroege en late torens, mede op basis van de maatschappelijke positie van de bouwheer is daarbij niet gemaakt. Ook is niet altijd een onderscheid gemaakt tussen solitaire torens en torens als onderdeel van grotere kastelen, een onderscheid dat Janssen ook maakt. Uit de publicatie van Janssen komt wel een duidelijk beeld naar boven van wat in Nederland sinds 1996 onder een woontoren wordt verstaan: een solitaire toren die alle kenmerken van een kasteel in zich draagt. In onderhavig onderzoek wordt dit beeld kritisch onder de loep genomen.

³⁰ Waarop hij zich baseert is niet duidelijk. Dit is uit mijn onderzoek namelijk niet gebleken.

³¹ Zantkuyl 1973-1992, 10.

³² Fockema Andreae 1968, 340.

³³ Hoek 1972, pag. 230.

³⁴ Hoek 1972.

³⁵ Janssen m.m.v. Hermans 1996.

³⁶ Janssen m.m.v. Hermans 1996, 34.

2.3 Het begrip woontoren in Duitsland

Uit Duitsland zijn recent ten minste vijf uitgebreide studies over woontorens bekend, van Krahe, Bleyl, Hinz en Herrmann en de bundel naar aanleiding van een symposium over woontorens.³⁷

De studie van Bleyl is gepubliceerd onder de titel *Der Donjon. Eine bautechnische Typologie des verteidigungsfähigen Wohnturmes*. Daaruit zou men kunnen afleiden dat Bleyl een donjon ziet als verdedigbare woontoren en omgekeerd dus een woontoren als niet verdedigbaar. Dit is echter niet het geval, Bleyl spreekt namelijk van ‘Wohnturm oder Donjon’, waarmee hij beide begrippen dus gelijkstelt. Hij definieert de woontoren als een ‘Turmhaus’ met een maat die varieert van 10 x 10 tot 15 x 20 m.³⁸ Opvallend is dat Bleyl hier het woord ‘Turmhaus’ introduceert, een woord dat lijkt te refereren aan het Engelse woord ‘towerhouse’. In de tweede zin van zijn definitie constateert hij merkwaardigerwijs dat, met uitzondering van een paar types de woontorens geen binnenplaats hebben. Dat lijkt gezien de algemeen aanvaarde en ook door hem in zijn definitie gegeven maatvoering bijna voor de hand te liggen. Wanneer dan een door Bleyl opgevoerde uitzondering wordt bekeken, namelijk de woontoren Lucera in Italië, dan blijkt de bedoelde ‘woontoren’ een vierkante woonvleugel te zijn met een maat van ca. 50 x 50 m. en bestaande uit woonvertrekken gegroepeerd rondom een binnenplaats.³⁹ Deze toren maakt als hoektoren deel uit van een groot kasteel. Al lezende blijkt dat Bleyl het begrip ‘woontoren’ heel letterlijk neemt en daar iedere torenvormige woonvleugel van een kasteel voor aanziet. Soms zelfs een heel kasteel, zoals het Castel del Monte of het Castillo de Bellver op Mallorca, alhoewel Bleyl wel aangeeft dat het bij laatstgenoemde wel een grensgeval betreft.⁴⁰ Dichter bij huis rekent Bleyl zowel het ronde Vlaamse kasteel Beersel als de motteburcht Oostvoorne tot de woontorens. Bleyl noemt zelfs bijzondere vormen zoals poortdonjons. Dit staat overigens haaks op de mening van Strobel die stelt: *‘Keinesfalls dürfen aber Tortürme als Wohntürme bezeichnet werden’*.⁴¹

Naast het feit dat Bleyl het begrip woontoren letterlijk neemt is hij ook van mening dat de vorm teruggaat tot 1500 v.Chr. en dat er een doorgaande lijn te trekken is naar de late middeleeuwen, de tijd van de kastelenbouw. Bleyl beperkt zich met zijn beschouwingen over de woontoren dus tot alleen het gebouw en isoleert het daarmee van de omstandigheden die tot de bouw hebben geleid.

Krahe geeft in zijn studie *Burgen und Wohntürme des deutschen Mittelalters (II)*, *Wohntürme* geen definitie van een woontoren, maar het wordt uit de tekst wel duidelijk: een zelfstandig te bewonen gebouw, waarvan de hoogte groter is dan de langste zijde. Ook hij neemt het woord woontoren letterlijk en net als Bleyl is ook Krahe van mening, vrijwel zeker in navolging van Bleyl, dat de oorsprong van de woontoren teruggaat tot 1500 v.Chr. In zijn optiek is de woontoren dan ook geen *‘Erfindung des Mittelalters’*.⁴² Krahe ziet woontorens niet alleen als solitaire torens, maar ook als onderdeel van ‘Turmburgen’, ‘Kleinburgen’ en als ‘Teile von Burgen’.⁴³

Knappe onderscheidt de ‘Turmburg’, een daarvan af te grenzen ‘Wohnturm’ en een bewoonbare ‘Bergfried’⁴⁴. Onder Turmburg wordt verstaan een vroege ‘Burganlage’ op een natuurlijke of kunstmatige hoogte (motte), onder ‘Wohnturm’ een overwegend vierkante *‘Wehrturm als Wohngebäude einer Burg’* van meerdere verdiepingen, met een oppervlakte van ca. 10 x 10 tot 15 x

³⁷ Krahe 1999, Krahe 2002, Bleyl 1973, Hinz 1981, Herrmann 1995 en Müller 2002.

³⁸ Bleyl 1973, 4.

³⁹ Ook in het boek ‘Europese kastelen’ wordt deze toren omschreven als woontoren, zie Brown, Prestwich en Coulson 1981, 179.

⁴⁰ Bleyl 1973, 41.

⁴¹ Strobel 1967, 98.

⁴² Krahe 2002, 8.

⁴³ Krahe 2002, resp. 22, 24 en 25.

⁴⁴ Knappe 1991, 14.

20 m. en een muurdikte van ca 2 tot 3 m. Knappe baseert zich hierbij overigens onder meer op Bleyl. Onder een bewoonbare Bergfried wordt verstaan een ronde of meerhoekige hoofdtoren van een kasteel om het omringende landschap te kunnen overzien en om te gebruiken als laatste toevluchtsoord met bescheiden woonmogelijkheden. Een 'Kemenate' is het stenen woonhuis 'eines Adligen' en daarmee worden volgens Knappe ook wel kleine woontorens aangeduid. Knappe maakt dus duidelijk een onderscheid tussen een toren op een motte en een woontoren, maar ook hij neemt het woord woontoren letterlijk, wanneer hij de toren ziet als woongebouw, als onderdeel van een groter geheel.

Herrmann heeft een proefschrift geschreven over de woontoren in het Rijn-Moezel-gebied. Hij definieert de woontoren als volgt: *'Ein Wohnturm ist ein bewohnbarer und wehrhafter bzw. in befestigter Umgebung stehender eigenständige Turm'*.⁴⁵ Uit deze definitie en ook uit de verdere tekst en de voorbeelden blijkt dat ook Herrmann het begrip woontoren letterlijk neemt. De torens moeten weliswaar 'eigenständige Gebilde' zijn, maar kunnen ook onderdeel uitmaken van een groter complex dat in één fase is opgetrokken of waaraan de torens later zijn toegevoegd.⁴⁶ Ze kunnen zelfs met andere delen van het kasteel in verbinding staan. Herrmann ziet de woontoren niet als een bouwkundig of morfologisch type, maar als een begrip. Hij onderscheidt wel weer verschillende typen woontorens, waaronder het 'Bergfriedtypus', het 'festes Turmhaus' en het 'donjontypus'.⁴⁷ Tot de woontorens rekent Herrmann ook de bewoonbare bergvredes en poorttorens. Bij de beschrijving hiervan neemt hij de bewoning heel letterlijk.⁴⁸ Herrmann kent ook geen verschil tussen een woon- en een zaaltoren. Uit de door hem opgevoerde voorbeelden blijkt dat een woontoren ook onderverdeelde ruimten per verdieping kan hebben.

Hinz geeft geen definitie voor een woontoren maar geeft definities voor bijvoorbeeld een *'Turmburg: Auf dem gewachsenen Boden errichtete Burg, deren Turm zugleich die Wohnung des Besitzers ist (Wohnturm)'*.⁴⁹ De Turmburg is een kasteel waarvan de hoofdburcht *'nur aus einem Turm besteht'* en die door een ringmuur omgeven kan zijn.⁵⁰ Volgens Hinz is een *'Donjon: Turmburg mit besonders aufwendiger Raumausstattung und regionalem Schwerpunkt in der Verbreitung (in England Keep oder einfach Tower)'*.⁵¹ Hij stelt de donjon gelijk aan een woontoren, want hij zegt *'der Donjon von Montbazon ist einer der ältesten noch erhaltenen Wohntürme'*. Toch onderscheidt hij ook de Turmburg duidelijk van de Donjon: *'ein Donjon ... hebt sich durch Seine massige, mehrere Stockwerke hohe Gestalt von den einfachen Turmburgen deutlich ab'*.⁵² Hinz onderscheidt ook duidelijk de Turmburg van het mottekasteel. Bij het mottekasteel ligt de toren op een kunstmatige heuvel, bij de Turmburg niet.⁵³ Hinz maakt geen onderscheid tussen solitaire torens en torens als onderdeel van een groter geheel.

Naast deze studies zijn er nog een aantal meer algemene werken over kastelenbouw. Onder meer de werken van Zeune, Albrecht, Biller en Grossmann, Biller en Böhme cs.⁵⁴ Zeune gaat in zijn publicatie 'Burgen' nauwelijks in op types of vormen en richt zich meer op het bouwhistorisch en archeologisch onderzoek. In een lezing over woontorens onderscheidde Zeune wel twee periodes in de bouw van

⁴⁵ Herrmann 1995, 12.

⁴⁶ Herrmann 1995, 13.

⁴⁷ Herrmann 1995, 36-38.

⁴⁸ Herrmann 1995, 34-35.

⁴⁹ Hinz 1981, 72.

⁵⁰ Hinz 1981, 70.

⁵¹ Hinz 1981, 72.

⁵² Hinz 1981, 70.

⁵³ Hinz 1981, 70.

⁵⁴ Zeune 1996, Albrecht 1995, Biller en Grossmann 2002, Biller 1993 en Böhme, Von der Dollen, Kerber et al. 1999.

woontorens, een vroege periode in de 12de eeuw, dan een terugval en een tweede bloeiperiode in de 13de en 14de eeuw.⁵⁵

Albrecht ziet de woontoren als de verdedigbare pendant van het zaalgebouw uit de 12de eeuw. De oorsprong van de woontoren ligt volgens hem enerzijds bij de houten toren op een motte, anderzijds bij de vroege stenen torens zoals de 11de-eeuwse ‘donjon’ in Frankrijk en de 11de-eeuwse ‘keep’ in Engeland, maar elders stelt hij weer dat de woontoren zich heeft ontwikkeld uit de zaalbouw.⁵⁶ Hij gebruikt overigens de woorden donjon en woontoren door elkaar zonder enig onderscheid en stelt ‘*Donjons im engeren Sinne sind befestigte Wohntürme des Adels*’.⁵⁷ Hier lijkt hij dus het begrip woontoren letterlijk te nemen. Ook gebruikt hij de woorden Wohnturm, Turmburg en Steinhaus door elkaar waarbij ook geen onderscheid wordt gemaakt. Ook maakt Albrecht geen onderscheid tussen vroege en late woontorens. Biller en Grossmann behandelen de woontoren niet als apart type, maar noemen bewoonbare torens soms woontorens, zoals blijkt uit het volgende citaat: ‘*Hauptmerkmal der Motten und Turmburgen war das Nebeneinander des herrschaftlichen Wohnturmes und des Wirtschaftsbereiches - einen naheliegende Trennung der Funktionen...*’.⁵⁸ Hieruit is op te maken dat ook zij het begrip woontoren letterlijk nemen.

Böhme c.s. ten slotte voegt weinig toe aan het hiervoor behandelde omdat het korte stukje over woontorens geschreven is door Zeune en Hermann en hun visie is hiervoor al behandeld.⁵⁹

Conclusie

Uit de Duitse literatuur komt een duidelijk beeld naar boven van wat daar onder een woontoren wordt verstaan: een toren die als zelfstandig element bewoonbaar is. De Duitsers nemen het begrip dus letterlijk. De toren kan solitair zijn, maar ook deel uitmaken van een groter geheel en in een latere fase zijn toegevoegd. Wanneer de toren solitair staat binnen een kleine ommuring of daar deel van uitmaakt, wordt wel over een Turmburg gesproken, hoewel dat niet consequent gebeurt. Deze visie op het begrip woontoren verschilt duidelijk van mijn visie. In mijn onderzoek wordt onder een woontoren verstaan een solitaire toren, die in oorsprong als zodanig is gebouwd en die alleen in latere fase - na aanbouwen - deel kan uitmaken van een groter geheel. Ook de solitaire toren binnen een ommuring wordt niet gezien als een woontoren, maar, afhankelijk van de vorm, als een rond, veelhoekig of vierkant kasteel.

2.4 Het begrip woontoren in België

De woontoren wordt zowel in Vlaanderen als Wallonië ‘donjon’ genoemd.

Vlaanderen

Eén van de eerste overzichten van kastelen in Vlaanderen is het boek van Van Hemelrijck over de Vlaamse krijgswaerbouw.⁶⁰ Van Hemelrijck heeft geen typologische indeling gemaakt maar meer een chronologische. Qua typering maakt hij alleen een onderscheid tussen vroege burchten, waterburchten en hoogteburchten. Geen onderscheid maakt hij met betrekking tot de vroege torens zoals het Gravensteen te Gent en de latere veel kleinere woontorens. Hij is ook niet erg duidelijk in zijn beschrijvingen. Hij spreekt van donjons als hij doelt op torens die al dan niet solitair stonden en die bewoonbaar lijken. Hij noemt ze ook ‘*meestentorens*’.⁶¹ Wanneer hij het kasteel Kolmont

⁵⁵ Joachim Zeune in zijn lezing *Towerhouse Architecture in Southern Germany* op het symposium “‘A House Such as Thieves Will Knock At’”. The Tower as Late Medieval Lordly Residence’, Stirling 19 juni 2010.

⁵⁶ Albrecht 1995, 47.

⁵⁷ Albrecht 1995, 37.

⁵⁸ Biller en Grossmann 2002, 53.

⁵⁹ Böhme, Von der Dollen, Kerber et al. 1999, 260-262.

⁶⁰ Van Hemelrijck 1950.

⁶¹ Van Hemelrijck 1950, 118.

beschrijft noemt hij naast de donjon onder meer de *'love of woontoren'* zonder dat hij daar verder op ingaat of het begrip verduidelijkt.⁶² Het is niet mogelijk gebleken een lijn in zijn beschrijving te ontdekken die houvast geeft waar het de begrippen donjon en woontoren betreft. Wel lijkt duidelijk dat hij met donjon de grote torens, meestal ook de oudste, binnen een kasteel bedoelt.

Een ander overzichtswerk is het boek *'Burchten en Hoevekastelen'*, dat overigens geheel België omvat.⁶³ In de inleiding daarvan stelt Genicot dat *'de typische woning van de meeste mannen uit de lagere adel en van de meeste ridders [...] de naam [verdient] van versterkte woning, woontoren, woondonjon e.d.'*⁶⁴ Genicot koppelt hiermee het begrip woontoren aan een bepaalde groep binnen de samenleving. Uit de verdere beschrijving blijkt echter niet of hij de toren als solitair bouwwerk ziet of ook als onderdeel van een kasteel.

Vlaanderen kent een uitgebreide en gedegen studie van Doperé en Ubregts over woontorens.⁶⁵ Zij beschrijven de architectuur en wooncultuur van de woontoren in Vlaanderen aan de hand van de 54 nog bestaande en door hen onderzochte woontorens. Hun definitie van woontoren luidt:

'een toren op vierkant, rechthoekig, cirkelvormig of polygonaal grondplan waar de vertrekken op elkaar zijn gestapeld. Vandaar de benaming *toren*. Dit betekent dat er per niveau slechts één vertrek voorkomt. Ten hoogste kunnen de muren, indien voldoende dik, kleine secundaire ruimten (nissen, latrines, enz.) bevatten. De verticale circulatie is *onafhankelijk* van elke andere constructie eventueel opgetrokken naast de toren. De donjon is ook *enig* op het site. Deze torens zijn bovenal de *woningen* van de plaatselijke *edelman*. Daarin moeten dus de nodige ruimte en voorzieningen aanwezig zijn om te voldoen aan de behoeften van het gewone dagelijkse leven. Van onder naar boven onderscheidt men een *kelder*, een *ontvangstkamer-keuken*, een *residentieel niveau*, een *nachtelijk niveau* en tenslotte een *zolder* of een *defensief platform*. In vergelijking met de gewone woonhuizen gaat het hier altijd om zeer *stevige* gebouwen, waarin de veiligheid als comfort wordt ervaren'.⁶⁶

Doperé stelt dat hun onderzoek tot doel had het onderzoek naar het wonen in een kasteel(toren).⁶⁷ Het begrip woontoren omvatte naar hun mening alle torens die onafhankelijk van andere gebouwen konden worden bewoond. Dat zou dus ook betekenen torens die later aan een complex zijn toegevoegd of torens die zeer kort 'los hebben gestaan' en vrij snel na de bouw deel zijn gaan uitmaken van een ommuring. Vooral dat eerste is in strijd met hun stelling dat de toren *'enig op de site'* moet zijn. In voorkomende gevallen werd het begrip toren door hen wat ruimer genomen en werden ook zaalbouwen opgenomen (zoals de toren van het Gravensteen te Gent). Daarnaast vallen sommige poorttorens volgens hen ook onder de woontoren. Doperé en Ubregts koppelen de bouw van de torens niet aan bepaalde groepen personen.

Concluderend kan worden gesteld dat Doperé en Ubregts, hoewel niet expliciet vermeld, het begrip woontoren letterlijk nemen, ondanks het gestelde in hun definitie. Bij 'eerste fase' woontorens en bij later toegevoegde woontorens was het uitgangspunt volgens hen: de bouw van een onafhankelijk te bewonen toren. Dit wijkt af van de opvatting in Nederland waar de oorspronkelijke vorm bepalend is voor de typologie.⁶⁸

Wallonië

Ook Wallonië kent een uitgebreide studie over woontorens onder de titel *'Donjons médiévaux de*

⁶² Van Hemelrijck 1950, 118.

⁶³ Genicot 1976.

⁶⁴ Genicot 1976, 16.

⁶⁵ Doperé en Ubregts 1991.

⁶⁶ Doperé en Ubregts 1991, 93. Cursivering auteurs.

⁶⁷ Gesprek met dr F. Doperé in augustus 1994.

⁶⁸ Janssen m.m.v. Hermans 1996.

Wallonie', uitgegeven in vijf catalogusdelen en een samenvattende studie over de woontorens.⁶⁹ Hierin zijn per Waalse provincie de woontorens geïnteriseerd en beschreven. In de ondertitel van het overkoepelende boek wordt de mening van de auteurs over het fenomeen woontoren duidelijk: '*Analyse archéologique d'une typologie*'.⁷⁰ Uit de inventarisatie blijkt dat ook in Wallonië geen onderscheid wordt gemaakt tussen solitaire torens of torens die onderdeel uitmaken van een groter geheel.⁷¹ Daarnaast onderscheiden de onderzoekers evenals in Vlaanderen ook 'donjon-porches', poortdonjons, waarvan er relatief veel voorkomen.

De oorsprong van de toren is volgens hen duidelijk afgeleid van de grote romaanse torens - de donjons -, maar in een vereenvoudigde vorm (eerst in hout) voor de lage adel. De daarop volgende verstening is een in tijd en plaats onregelmatig proces. De verstening betekende het einde voor de motte als basis voor een toren. Er zijn geen ingemottete torens bekend.

De maat blijft vaak corresponderen met de maatvoering van de houten voorgangers, met zijden van 8 à 9 meter. Het aantal niveaus is gemiddeld vier. De typologie van de woontoren als vierkante stenen toren lijkt al vroeg vast te liggen en handhaaft zich lang. Sporadisch komen ronde torens voor. De torens worden pas in de 14de-15de eeuw 'opgetuigd' met 'flamboyante' kenmerken als hangtorentjes, mezekouwen etc.⁷²

Qua architectuur blijven woontorens twee eeuwen lang 'hangen' in de romaanse stijlperiode en kennen erg weinig gotische vernieuwingen of details. Het blijft een archaïsch en traditioneel bouwwerk. Het zal volgens de auteurs een feodaal kenmerk zijn, een verwijzing naar het prille begin (11de-12de eeuw), het archetype, de eerste verstening, de continuïteit van macht en van de familie bevestigend.

Een datering voor de torens is volgens de auteurs in de regel moeilijk te geven, maar zij stellen dat het type (de woontoren) een lang bestaande.⁷³ Het voorkomen concentreert zich in de 13de en 14de eeuw en de toren kent slechts een beperkte evolutie. Het einde van de bouw ligt volgens hen in het midden van de 16de eeuw.

De verspreiding in Wallonië is zeer ongelijk: in de provincie Luxemburg komen ze weinig voor, het gebied is ook weinig bevolkt. Haspengouw en Condroz, een vruchtbaar en dichtbevolkt gebied, bevatten een groot aantal torens. De auteurs hebben geen verklaring waarom er weinig torens in Henegouwen staan. Vasthouden aan oudere houtbouw, veelal op mottes? Weinig geschikte natuursteen voorhanden? In afwachting van de opmars van baksteen? Of restricties van hoger hand? De functie is volgens de auteurs: wonen, verdedigen, uitstraling. Het woongenot is volgens hen beperkt qua lichtinval, watervoorziening en verwarming. Verder moet de voorburcht worden meegerekend voor wat betreft de voorzieningen. Een eigen kapel ontbreekt meestal. De verdediging is een gegarandeerd minimum tegen de burens, als onderdeel van een vetemaatschappij. De verdediging is passief, puur gericht op het doorstaan van een korte belegering. De toren moest afschrikken en beschermen, was moeilijk toegankelijk en diende voor verschuilen in plaats van verweren. De inertie van de massa is voldoende, vandaar de vaak slecht uitgevoerde 'schietgaten' en het ontbreken van een horizontale flankering. Dus slechts op schermutselingen berekend, niet op een oorlog.

De toren als status was uiterst belangrijk. De lage edelen, ridders en zelfs herenboeren tonen hiermee hun afkomst en bezit aan burens en ondergeschikten. Letterlijk vanuit de hoogte het platteland domineren. Het was een bevestiging van identiteit, een symbool van macht (der generaties) door de tijd heen.

⁶⁹ Resp. d'Ursel, Genicot, Spède et al. 2000; d'Ursel, Genicot, Spède et al. 2001; d'Ursel, Genicot, Spède et al. 2003; Genicot, Léonard, Spède et al. 2003; Genicot, Spède en Weber 2004 en Genicot, Spède en Weber 2002. Met dank aan Bas Aarts voor hulp bij de vertaling.

⁷⁰ Genicot, Spède en Weber 2002.

⁷¹ Een voorbeeld van een niet solitaire toren is het kasteel van Herbeumont, dat een trapeziumvorm heeft met aan de noordzijde een zware toren, in één fase gebouwd. Zie Genicot, Spède en Weber 2004, 69.

⁷² Genicot, Spède en Weber 2002, 223.

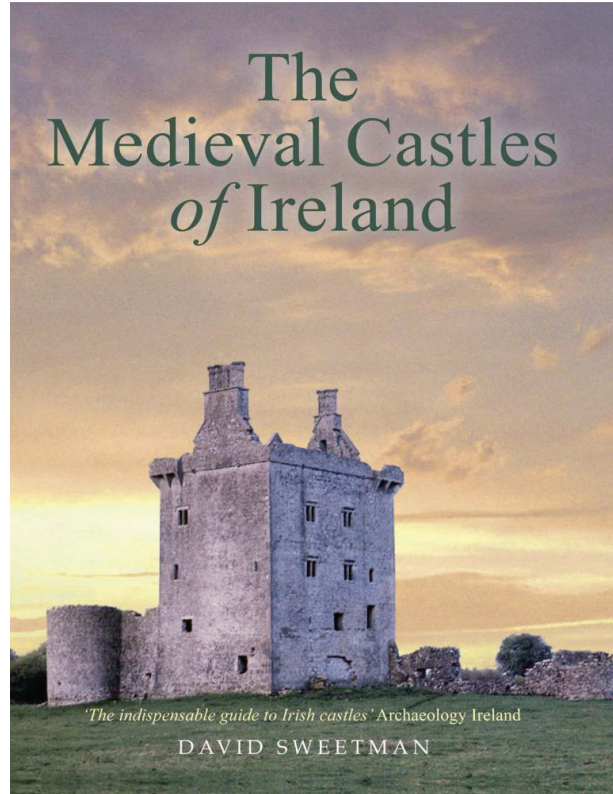
⁷³ Genicot, Spède en Weber 2002, 223.

Conclusie

Uit het Vlaamse en Waalse onderzoek komt hetzelfde beeld naar boven als uit de Duitse literatuur: de woontoren wordt gezien als een bewoonbare toren, ongeacht of deze solitair staat of niet. Het enige verschil met de Duitse onderzoekers is dat, voor zover na te gaan, de Belgen bewoonbare poorttorens ook als woontorens zien. Qua datering, maat, uiterlijk, etc. lijken de torens veel op die in Nederland, behalve dan het bouw materiaal: natuursteen in plaats van baksteen.

2.5 Het begrip woontoren in Ierland

In Ierland hebben onder meer Leask, Sweetman, McNeill, Barry, Cairns, Manning en Eadie gepubliceerd over woontorens, 'tower houses'.⁷⁴ Leask omschrijft in zijn algemene werk over de kastelen van Ierland de woontorens als vierkant of rechthoekig, over het algemeen met een gewelf boven de begane grond, op het maaiveld, waar zich ook de entree bevindt. Voor hem zijn het 'small keeps, thinner walled, less fortress-like than the early examples'.⁷⁵ Met die laatstgenoemde doelt hij op de grotere kastelen en keeps. Sweetman onderscheidt hall-houses en tower houses.⁷⁶ De hall-houses bevatten volgens hem twee bouwlagen onder de kap, hebben geen gewelf boven de begane grond en hebben een hall en de entree op de eerste verdieping. Zij dateren meestal uit de 13de eeuw, soms de 14de eeuw of later. De tower houses hebben volgens Sweetman meerdere bouwlagen, hebben een gewelf boven de begane grond, het maaiveld, en ook de entree op de begane grond en dateren uit de late 14e eeuw, maar meer en hoofdzakelijk uit de 15de eeuw of later. Hoewel woontorens volgens Sweetman dateren uit de late 14de eeuw, ziet hij in navolging van Leask de grote bouw van torens in de 15de eeuw na de zogenaamde '10 pond wet' uit 1429. Deze wet zou een subsidie geven van 10 pond voor de bouw van woontorens. McNeill zet daar vraagtekens bij en stelt dat het onverstandig is om de datering op te hangen aan deze wet. In de wet werden namelijk voorschriften gegeven voor de maten en er is tot op heden geen enkele toren gevonden die aan deze maten voldoet.⁷⁷ In zijn ogen was 10 pond niet genoeg voor de bouw van een woontoren noch om iemand die het plan toch al had een dergelijke toren te bouwen over de streep te trekken. De datering van de woontorens in de 15de eeuw in Ierland komt hiermee op losse schroeven te staan. McNeill stelt daar tegenover dat een deel van de torens juist is gebouwd in de 14de eeuw in tijden van grote instabiliteit en wisselingen van eigendom van land.⁷⁸

Figuur 3 Het boek van David Sweetman met afbeelding van de woontoren Derryhivenny (in spiegelbeeld)

McNeill onderscheidt naast tower houses ook hall-houses.⁷⁹ Volgens hem zijn ze in ieder geval

⁷⁴ Leask 1941, 75-92, Sweetman 1999, Sweetman 2000, Sweetman 2009, McNeill 1997, Barry 1993, Cairns 1987, Manning 2009 en Eadie 2009.

⁷⁵ Leask 1941, 76.

⁷⁶ Sweetman 2000.

⁷⁷ McNeill 1997, 202.

⁷⁸ McNeill 1997, 205.

⁷⁹ McNeill 1997, 149.

duidelijk rechthoekig, met een verhouding lengte-breedte van 2:1, en onderscheiden ze zich daarmee van torens. Ze hebben, zoals ook Sweetman al schreef, de entree op de verhoogd gelegen begane grond, waarmee ze zich ook onderscheiden van de woontorens. De begane grond heeft geen dwarsmuur. Het belangrijkste verschil tussen een hall-house en een woontoren is volgens McNeill een gewelf boven de begane grond bij de woontorens, dat bij de hall-houses ontbreekt. Algemeen geldt dat de hall-houses ouder zijn dan de woontorens.

Donnelly geeft in zijn typologische studie van de woontorens in County Limerick een beschrijving van de opdracht voor de bouw van vermoedelijk een woontoren uit 1547:

'The same castell to be of thre loftes besides the rofe, and the same substancially builded; the first loft to be with a vault and to be xiiii fote hy, and the other ii loftes to be every pf them x fote hy; and the rofe to be substancially covered with slate and the gutters with gutterstone well embatelde; and to be furnisshed with a chymney in every of the ii over lofts and a substanciall persoum (?) with drawghtes accordinge; the same castell to have a goode substanciall berbikan of stone as is at Pollywherie, and to the neither gate of the castell to have a goode grate of iron; and said castell to be substancially buylded with good Lyme and stone, the walls to be vi fote thick undre the vaulte and iiiii fote above, and furnisshed with dores and wyndowes and all other things necessarie to a castell, as shalbe thought goode by the iudgement of Mr Derby Ryan and the tresoror of Lismore, calling to them one mason and one carpenter'.⁸⁰

Het gaat hier om een toren die qua opbouw lijkt op de torens in Nederland: twee bouwlagen boven de begane grond, de begane grond overdekt met een gewelf, een met leien bedekt dak achter een weergang en op de eerste en tweede verdieping een stookplaats. Uit de verplichting dat de toren een 'substanciall berbikan of stone', een stenen ommuring, moet hebben, blijkt dat de torens in Ierland niet altijd solitair staan. De studie van Donnelly richt zich met name op het verschil in situering van de ingang op de begane grond. Het is uit bovenstaande tekst niet echt duidelijk of ook hier de entree zich op de begane grond bevindt, maar het ijzeren hek doet dat wel vermoeden.

Het algemene beeld over de woontoren in Ierland wordt goed samengevat door Manning die schrijft *'it would be wrong to see them as isolated defensive structures. In most cases they were the centres of farms or manors and would originally have had ancillary buildings, mostly of a less substantial nature, around them. Also the majority were within, or formed part of, defended walled enclosures'.⁸¹*

In de hiervoor genoemde studies wordt uitgegaan van de toren zelf en op basis van analyses een uitspraak gedaan over de torens en de datering. In 2009 promoveerde Gillian Eadie op een studie die een geheel andere benadering had.⁸² Zij ging niet uit van de morfologie, van de toren, maar van de activiteiten die plaatsvinden in een woontoren. Zij omschrijft het zelf als volgt: *'This study is an attempt to develop and test a methodology that investigates small gentry castles, or tower houses, in terms of the activities that they were intended to house'.⁸³* Zij heeft voor haar onderzoek een aantal activiteiten bepaald en bekeken of torens sporen van deze activiteiten vertonen. Dit is een interessant uitgangspunt, omdat ze zoals gezegd niet uitgaat van de morfologie, maar de toren vanuit een ander standpunt benadert. Eadie definieert wel de functies, maar het is de vraag of deze functies wel in een woontoren hebben plaatsgevonden en omgekeerd, als er geen sporen worden aangetroffen, of de activiteiten dan niet toch hebben plaatsgevonden. In hoofdstuk 7 wordt hier op teruggekomen.

Interessant is wel dat Eadie als één van de weinigen een definitie van de woontoren in Ierland geeft: *'Tower houses in Ireland are small castles built in great numbers during the 15th and 16th centuries with smaller numbers constructed during the 14th and early 17th centuries. They*

⁸⁰ Donnelly 1999, 36.

⁸¹ Manning 2009, 19.

⁸² Eadie 2009.

⁸³ Eadie 2009, 416.

*were built by lesser landholders of both Anglo-Norman and Gaelic descent across the whole island, with notable concentrations now evident in the south-west, particularly in counties Limerick and Clare. They generally take the form of a single tower between three and six storeys in height, but show considerable regional variation in all other elements. They are sometimes associated with a bawn enclosure and exterior buildings, though these are generally rare. The purpose of the tower was to be a secure residence for the owner and his family but also a status symbol*⁸⁴

Haar definitie sluit aan bij de hiervoor gegeven beschrijving, namelijk van een toren van drie bouwlagen onder een kap, soms gebouwd als onderdeel van een ommuurde binnenplaats.

Conclusie

De discussies in Ierland over woontorens hebben meestal betrekking op de datering van deze torens en de periode waarin zij voor het eerst zijn gebouwd en waar zij zijn gebouwd. Duidelijk is voor de meeste auteurs in ieder geval dat de toren in Ierland niet solitair hoeft te staan en dat de ingang zich vrijwel altijd op maaiveldniveau bevindt.

2.6 Het begrip woontoren in Engeland en Schotland

Inleiding

In Groot Brittannië komen woontorens vrijwel uitsluitend voor in Schotland en in beperkte mate in het noorden van Engeland langs de grens met Schotland. Over de woontorens in Engeland is vrij weinig geschreven, het meest uitgebreid door Simpson in zijn boek over kastelen in Engeland en Wales.⁸⁵ Over de woontorens in Schotland zijn het met name een artikel van Simpson en het boek van Zeune.⁸⁶ In overzichtswerken over kastelen in Schotland is het met name Cruden die uitgebreid de woontorens beschrijft.⁸⁷

Thompson schreef in 1992 een artikel getiteld '*A suggested dual origin for keeps*'.⁸⁸ Hij meende dat het ontstaan van de keep of donjon als hoofdtoren van een kasteel enerzijds was ontstaan uit een behoefte van de eigenaar om zijn positie te benadrukken door zijn woning te 'verheffen'. Anderzijds zag de eigenaar zich door de constante oorlogsdreiging genoodzaakt tot een wijziging van het centrale gebouw, de 'hall', en een hergroepering van functies, waarbij deze op elkaar gestapeld werden. Thompson baseerde zich daarbij deels op een artikel van De Boüard uit 1974.⁸⁹ De Boüard was van mening dat het kasteel Doué-la-Fontaine aan de wieg had gestaan van de grote torens of donjons in Frankrijk. Dit kasteel bestond uit een éénlaags gebouw uit de 9de eeuw dat in de 10de eeuw was verhoogd. Thompson noch De Boüard leggen in hun artikel een link met de woontorens, maar Thompson ontleent zijn mening over het op elkaar stapelen van functies mijns inziens aan het artikel van Simpson uit 1959 en zijn boek over kastelen in Engeland en Wales.⁹⁰ De toren, of het nu een 'keep' was of een woontoren, was volgens Simpson niets meer dan een 'hall-house' waarvan de ruimtes boven elkaar waren geplaatst om reden van veiligheid.

---

⁸⁴ Eadie 2009, 27-28.

⁸⁵ Simpson 1969, 126-135.

⁸⁶ Simpson 1961, Zeune 1989.

⁸⁷ Cruden 1960, 100-143.

⁸⁸ Thompson 1992.

⁸⁹ De Boüard 1974.

⁹⁰ Respectievelijk Simpson 1961, 232, en Simpson 1969, 127.

Schotland

Cruden ziet een vrijwel continue lijn tussen de vroege torens in Schotland, de keeps, en de latere woontorens, de tower houses, met een dip in de 13de eeuw.⁹¹ Hij veronderstelt dat er gedurende de 13de eeuw veel minder torens zijn gebouwd omdat toen het ommuurde kasteel prevaleerde, maar dat in en na de tweede Onafhankelijkheidsoorlog (1332–1357) de toren opnieuw de meest gebouwde kasteelvorm werd en bleef tot ver in de 17de eeuw.⁹² Grote kastelen werden alleen nog gebouwd door de koningen, hun verwanten en enkele bisschoppen. Cruden schrijft de comeback van de toren toe aan de armoede na de oorlogen en het uiteenvallen van het feudale systeem. Volgens Janssen was de economie in elkaar gezakt en het klimaat was veranderd waardoor het natter en kouder geworden was.

Hierdoor was er, zeker in de Highlands, minder landbouw mogelijk.⁹³ Daarnaast had de koning meer macht gekregen en werd de bouw van grote kastelen aan banden gelegd.

Ook Simpson meent dat de woontoren in Schotland voor het eerst is gebouwd in de 14de eeuw na de twee Onafhankelijkheidsoorlogen.⁹⁴ Het was volgens hem eveneens een ‘terugkeren naar’ de ‘keep’. De toren was volgens hem, zoals hiervoor al gezegd, niets meer dan een ‘hall-house’ waarvan de ruimtes boven elkaar waren geplaatst om reden van veiligheid. Zeune is van mening dat in Schotland vanaf de tweede helft van de 13de eeuw vierhoekige torens voorkomen, maar of het hier al om woontorens maakt hij niet duidelijk.⁹⁵ In de tweede helft van de 15de eeuw is de woontoren volgens hem het ‘standaardkasteel’. Omdat volgens hem zowel de koning als de hoge adel woontorens bouwen kan de bouw van woontorens door de lage adel volgens Zeune niet alleen vanuit economische achteruitgang verklaard worden. De toren zal volgens hem ook als statussymbool zijn gebouwd. Ook Simpson is van mening dat de woontoren niet ‘*something necessarily inferior or impoverished*’ is.⁹⁶ Hij stelt dat de woontoren in de 14de en 15de eeuw vaak een ‘*most splendid and imposing structure*’ is, ‘*portraying in its beetling pride the wealth and social prestige of the owner*’.⁹⁷

Zeune publiceerde in 1989 ‘The last Scottish castles’.⁹⁸ In dit boek komen woontorens uitgebreid aan bod, maar Zeune gaat echter alleen in op de bouwkundige vorm en de variaties daarvan. Een analyse over wat hij onder een woontoren verstaat ontbreekt helaas. Vanaf de 14de eeuw komen volgens Zeune naast de vierkante en rechthoekige torens onder meer L-vormige woontorens voor door de introductie van een hoektoren.⁹⁹ Volgens Simpson was de reden voor de toevoeging van flankerende hoektorens de verschuiving in het gebruik van wapens. Met de komst van vuurwapens verplaatste de

Figuur 4 Claypotts Castle, een 16de-eeuwse woontoren in Schotland. Foto auteur

⁹¹ Cruden 1960, 103-104.

⁹² Cruden 1960, 104.

⁹³ College prof.dr. H.L. Janssen, Universiteit Leiden, 18-02-2011.

⁹⁴ Simpson 1959, 10.

⁹⁵ Zeune 1989, 3.

⁹⁶ Simpson 1961, 234.

⁹⁷ Simpson 1961, 234.

⁹⁸ Zeune 1989.

⁹⁹ Zeune 1989, 3.

verdediging van de torens zich van de weergang naar de begane grond vanwaar vuur werd gegeven vanuit flankerende torens of vleugels, in het oud-schots 'jam' of 'jamb' genoemd.¹⁰⁰ De hoektorens boden echter ook de mogelijkheid om de trap naar buiten de toren te verplaatsen. Naast de L-vormige komen ook Z-, T- en U-vormige torens voor.¹⁰¹

Ook Simpson gaat in zijn artikel niet in op wat hij onder een woontoren verstaat. Zijn artikel gaat voornamelijk over de hiervoor al genoemde verschuiving van de verdediging van de weergang naar de begane grond.

Stell stelt dat *'almost all [tower houses] appear to have been driven by domestic and/or ceremonial imperatives'*.¹⁰² Ondanks pogingen van eerdere onderzoekers om bewijzen te vinden voor een meer militaire functie, zijn die er volgens Stell niet. Dit is een opmerkelijke visie. Stell is hiermee de eerste die de functie van de woontorens in Schotland ter discussie stelt. Zijn conclusie sluit aan bij de conclusies uit onderhavig onderzoek.

Op basis van archeologisch onderzoek komt Tabraham tot de conclusie dat sommige woontorens in Schotland deel hebben uitgemaakt van een complex met een zaal en andere woonvleugels, opgetrokken in één fase.¹⁰³ Door de ondiepe fundering en de geringe muurdikte waren de woonvleugels verdwenen, maar de zwaar uitgevoerde woontoren niet. Tabraham trok daaruit echter niet de conclusie dat er dan geen sprake meer was van een woontoren, een tower house. Hij ziet de tower house dus niet als een solitaire toren.

Bastles

In het grensgebied tussen Engeland en Schotland en dan hoofdzakelijk in Cumberland en Northumberland komt een variant van de woontoren voor: de 'bastle'.¹⁰⁴ Het is een rechthoekig gebouw van gemiddeld 9 à 10 x 5,5 à 6 meter met muren van 1 à 1,2 meter dik, bestaande uit een begane grond en een verdieping. De begane grond bevatte een koeienstal, de eerste verdieping woonruimte. Deze eerste verdieping was van buitenaf met een ladder bereikbaar. Deze bastles werden gebouwd door boeren om veeroof tegen te gaan. Gelet op de functie van het gebouw en de status van de bewoners worden deze gebouwen niet tot de woontorens gerekend, noch door Britse auteurs, noch door mij. Het gaat hier immers niet om adellijke woningen.

Conclusie

Hoewel verschillende auteurs aandacht besteden aan woontorens, wordt niet duidelijk wat zij daaronder verstaan. Zelfs niet in het standaardwerk van Zeune.¹⁰⁵ De auteurs beschouwen de woontoren, de tower house, als een opvolging van de vroege torens, de 'keeps'. Simpson is degene die het ontstaan van de toren verklaart uit het op elkaar stapelen van ruimtes om redenen van veiligheid. De periode waarin de torens zijn gebouwd ligt beduidend later dan in Nederland: van de late 14de eeuw tot ver in de 17de eeuw. De auteurs verschillen van mening over de reden voor de bouw van de woontorens, de één verklaart de bouw van deze kleine kastelen als voortkomend uit het beperkte budget van de opdrachtgever, de ander meent dat de torens dit beperkte budget juist niet uitstralen.

Dat de verschillende auteurs ervan uitgaan dat de woontoren in Schotland een solitaire toren was berust grotendeels op de bestudering van wat er nu nog zichtbaar is. Dit beeld, zo is op te maken uit het onderzoek van Tabraham, kan volledig veranderen door archeologisch onderzoek, waaruit het

---

¹⁰⁰ Simpson 1961, 230.

¹⁰¹ Zeune 1989.

¹⁰² Stell 2009, 62.

¹⁰³ Tabraham 1988.

¹⁰⁴ Onder meer: Ramm, McDowall en Mercer 1970, 61-94, Ryder 1984, Durham 2008, 29-33. Er bestaat nogal wat onduidelijkheid over de termen bastle en pelehouses, die soms voor hetzelfde type gebouw worden gebruikt. Zie hiervoor de discussie in Dixon 1979.

¹⁰⁵ Zeune 1989.

tegendeel zou kunnen blijken en in het geval van de door Tabraham onderzochte torens ook blijkt.

2.7 Het begrip woontoren in Noord-Frankrijk

Voor zover bekend is de enige studie naar torens in Frankrijk het onderzoek naar de ‘donjons romans’ door André Chatelain.¹⁰⁶ Chatelain heeft de torens in het noordwesten van Frankrijk onderzocht. Hij maakt daarbij geen verschil tussen vroege en late torens zoals wel in andere landen gebeurt. De torens die Chatelain beschrijft zijn gebouwd van 990 tot 1220. Ook neemt hij in zijn onderzoek torens met en zonder dwarsmuren op. De buitenmaat van de torens loopt uiteen van 5,5 x 5,25 meter tot 33 x 20 meter. Chatelain beschrijft zelfs een enkele kerktoeren. Volgens Chatelain gaat het om een militaire architectuur die specifiek is voor noordwestelijk Frankrijk en die beschouwd kan worden als de eerste generatie militaire bouwwerken in steen, vooral in trek gedurende de 11de en 12de eeuw.¹⁰⁷ Die laatste uitspraak is opmerkelijk. Miquel heeft namelijk een studie geschreven over de kastelen in de Rouergue, waar ook veel torens voorkomen.¹⁰⁸ Miquel neemt de torens wel op in zijn overzicht van kasteelplattegronden, maar besteedde er in de tekst helaas nauwelijks aandacht aan. Niet duidelijk wordt daardoor of de torens in de Rouergue uit bijvoorbeeld een andere tijd dateren dan die in noordwest Frankrijk.

Uit de voorbeelden van zowel Chatelain als Miquel blijkt niet of de torens in oorsprong solitair stonden. De torens zijn in afwijkende kleur aangegeven in de plattegronden, maar dat duidt niet op een bouwfasering

Eén van de belangrijke overzichtswerken over de kastelenbouw in Frankrijk, dat van Mesqui, behandelt wel het fenomeen toren, maar Mesqui maakt geen onderscheid tussen een solitaire of een toren die deel uitmaakt van een groter kasteel.¹⁰⁹

Conclusie

In Noord-Frankrijk lijkt geen onderscheid gemaakt te worden tussen vroege en late torens zoals dat elders wel gebeurt. In de andere landen is er een scheiding in tijd tussen de vroege en late torens en in de tussenliggende periode worden andere typen kastelen gebouwd. Uit de opmerking van Chatelain lijkt op te maken dat de toren daar aan het begin stond van de kastelenbouw en dat pas daarna andere typen werden gebouwd. Dat is niet correct, omdat er vóór de door Chatelain genoemde datum 1220 wel degelijk andere vormen kastelen in Frankrijk zijn gebouwd. Uit de literatuur is ook niet op te maken of in Frankrijk de woontoren als solitair bouwwerk als zodanig wordt benoemd.

2.8 Vergelijking van de torens zelf

In het voorgaande is onderzocht hoe in Nederland en de omliggende landen het begrip ‘woontoren’ wordt gedefinieerd. Daarin zit een groot verschil. De toren zelf is ten dele aan bod gekomen. De vraag is in hoeverre de torens in de verschillende landen onderling vergelijkbaar zijn. Problematisch bij het vergelijken is dat niet altijd duidelijk is of het gaat om een solitaire toren of niet. Daarnaast ontbreken in de meeste buitenlandse literatuur overzichten van maten, aantal bouwlagen etc. De torens in het noordwesten van Frankrijk variëren zoals gezegd sterk in maat, variërend van 5,5 x 5,25 meter tot 33 x 20 meter. Ter vergelijking: de gemiddelde lengtemaat in Nederland is 10,5 meter. Over het aantal bouwlagen is niets bekend, omdat Miquel soms alleen de onderste bouwlaag weergeeft en geen beschrijving van de torens geeft. Ook bij Chatelain komen alleen plattegronden voor.

De torens in Vlaanderen hebben een gemiddelde grootste lengtemaat van 8,5 meter, het gemiddelde

¹⁰⁶ Chatelain 1973a, Chatelain 1973b, Chatelain 1975.

¹⁰⁷ Chatelain 1975, 47.

¹⁰⁸ Miquel 1981.

¹⁰⁹ Mesqui 1991 en Mesqui 1993.

aantal niveaus is 5.¹¹⁰ Over de torens in Duitsland is vrij weinig te zeggen. Hermann noemt wel buitenmaten, maar omdat hij diverse soorten torens door elkaar beschrijft is hieruit maar moeizaam een gemiddelde te halen. Afgaande op interpretatie van zijn plattegronden lijkt de gemiddelde maat van de vermoedelijk in oorsprong solitaire torens in het Rijn-Moezel gebied zo'n 11 meter, dus vergelijkbaar met Nederland. Verdere overzichten ontbreken.

De grootste lengtemaat in Schotland is overwegend groter dan in Nederland, gemiddeld zo'n 13 meter. Over het aantal bouwlagen is weinig bekend. Zeune bijvoorbeeld geeft nauwelijks doorsneden of plattegronden van alle bouwlagen, waardoor het aantal bouwlagen niet is vast te stellen. Een overzicht van de maten van woontorens in Ierland ontbreekt. Afgaande op de sparsame plattegronden in de literatuur is de gemiddelde grootste lengte 11 meter wat ongeveer overeenkomt met de Nederlandse maat. Ter vergelijking: volgens de '10 pond wet' moesten (mochten?) de torens een maat hebben van 6,1 x 4,9 x 12,2 meter (l x b x h).¹¹¹ De gemiddelde opbouw is in Ierland 5 bouwlagen.

De bouwdatum van de torens in Schotland en Ierland ligt beduidend later dan de Nederlandse en de periode waarin zij gebouwd worden is ook langer.

Conclusie

Uit het bovenstaande blijkt dat het begrip woontoren in de hier behandelde landen verschillend wordt uitgelegd. Met name Nederland wijkt af van de omringende landen. Hier is het begrip woontoren gedefinieerd als een type: een solitaire toren die als hoofdburcht alle kenmerken van een kasteel in zich draagt.¹¹²

De Duitsers nemen het begrip letterlijk als een toren waarin gewoond kan worden. Heel nadrukkelijk blijkt dat uit de dissertatie van Herrmann. Ook de Vlamingen nemen het begrip letterlijk zoals blijkt uit de toelichting van Doperé op het onderzoek van hem en Ubregts naar woontorens in Vlaanderen. Vanuit die optiek kennen zowel de Duitsers als de Belgen daarom ook bewoonbare torens als onderdeel van een in één fase opgetrokken kasteel of bewoonbare torens die later aan een kasteel zijn toegevoegd. Zij kennen ook bijvoorbeeld bewoonbare poorttorens. Zij zien de woontoren dan ook niet als een type kasteel, maar als een begrip. Wel stellen zij dat de toren een zelfstandig (te bewonen) bouwdeel moet zijn. Uit de Britse en Ierse literatuur is niet duidelijk geworden of hier het begrip woontoren letterlijk wordt genomen. Wel kan worden geconcludeerd dat in die landen de woontoren als een bouwkundig of morfologisch type wordt gezien. Dit type is dan net als in Nederland deels chronologisch bepaald. De vroege torens worden daar 'keep' genoemd. In tegenstelling tot Nederland hoeft de toren daar niet een solitair bouwwerk te zijn en blijkt ook niet altijd een solitaire toren te zijn. Op Frankrijk na kennen alle landen een onderscheid in vroege en late torens en worden in de meeste gevallen de late torens als woontorens beschouwd.

---

¹¹⁰ Doperé en Ubregts 1991, tabel 3, 110-111.

¹¹¹ Sweetman 1999, 137.

¹¹² Janssen m.m.v. Hermans 1996.